

Coordenação Geral Silvio Cavuscens
Editoração Thaline Fontes
Concepção Gráfica e Diagramação Instituto Ekloos
Revisão Thaline Fontes
Otávio Ironasiteri Yanomami

Educação Ambiental. – Manaus

Serviço e Cooperação com o Povo Yanomami – Secoya, 2017.
Associação de Assessores aos Povos da Floresta – Aflora, 2017.

Direitos Autorais: Povo Yanomami, do Bicho Açu, Ixima, Pukima Beira, Raita, Kona e Pukima Cachoeira (Marauíá) e Ajuricaba, Hemaripiwei e Komixipiwei (Demini).

Novembro, 2017.

**Programa de Educação Escolar
Diferenciada da Secoya**

Rua Rui Barbosa, nº 12, Bairro Santa Inês
Santa Isabel do Rio Negro - 69740-000
(97) 3441-1468
(92) 3646-2775
secoya.educ@gmail.com/ secoya.org@gmail.com

EDUCAÇÃO AMBIENTAL

SUMÁRIO

Pěě	6
Wayumi Těa	14
Raxa Sipěre Kěa Mouwei Tě ã Oni	20
Reahu Tě ã Oni	24
Wayumi Tě ã Oni	28
Hikari Tě Wãha Oni	32
Hako Mahi Tě ã	38
Hikari Tě Ka Tě ã Oni	44
Kete Tě ã Oni	52
1Pěmai a Urihi Hami Oru Pě rě Kuprai	58
Xapono Arě Tamouwei Tě ã Oni	66
Waima	70
Hiramotima	78
Título	80

Título	82
Título	84
Título	86
Raxa	88
Título	90
Oko	92
Título	94
Waima	96
Suhi	98
Marõha	100
Watupa	102
Xama	104
Raxa	106
Wapamotima/ Wãrimotima	108

PĚĚ

Tomás
Pukimabieteri
Yanomami

PĚĚ

Tomás Pukimabieteri Yanomami

Hapa yanomami yama kini urihi yama atararei
têhe pëë nahe pëë rarou wei. Ihi tēhē pita a
kãi kakukuprai xama ihi tēhē pëë nahemo pë
horaamou xoao. Pei nahe mopë keamoumi
pei nahe mopë wai horaximamou. Hawë
mako tahu tē Mahu mopë wai kuwë yaro.

2

Pěě nahe mo pě rě horaamouwei:

Ihĩ tēhē tē nahu mopē wai kauu tē nahe pě wai pata hērēi pataĩ, nahe pě wai rě pata, xamai nahe pě wai ha, ukēamont nahe pě wai keamou maa tēhē peripo xii roo tēhē keamou taami exi tēha mai nahe hēwērayou.

Pěě nahe mo pě rě ukēamouwei, nahe mopē rě keamouwei:

Hei tēhē nahe pě kōte kǎi hiruramotii, nahe pě kǎi kēyamou. Nahe pě pexi ka kǎi tamou piyēo. Ihĩ tēhē, kǎi urakē hetu ha nahu pě kǎi yauamamou xooa pě nahe kǎi xirikipē. Suwē pato anĩ nahe kǎi wakē yēmai, hoaropixo ihĩ tēhē nahe kiho xirikirĩni wahari há nahe kǎi yawa pēyēmakei he. Ihĩ tēhē, nahi pě kǎi yototamamou nahe pě kǎi yototamamou nahe pě kǎi haropramou xooa ihĩ tēhē kai wakē hetu ha nahe kihāre makea, koporeihe.

3

4

Pěě nahu hena pë rë kiyamouwei arokimamouwei:

Ihi tëhë pëë pei nahe noki yua koreihe ai tëhë nahe horaı koõ pehe.

Pëë nahe mopë rë yuamouwei:

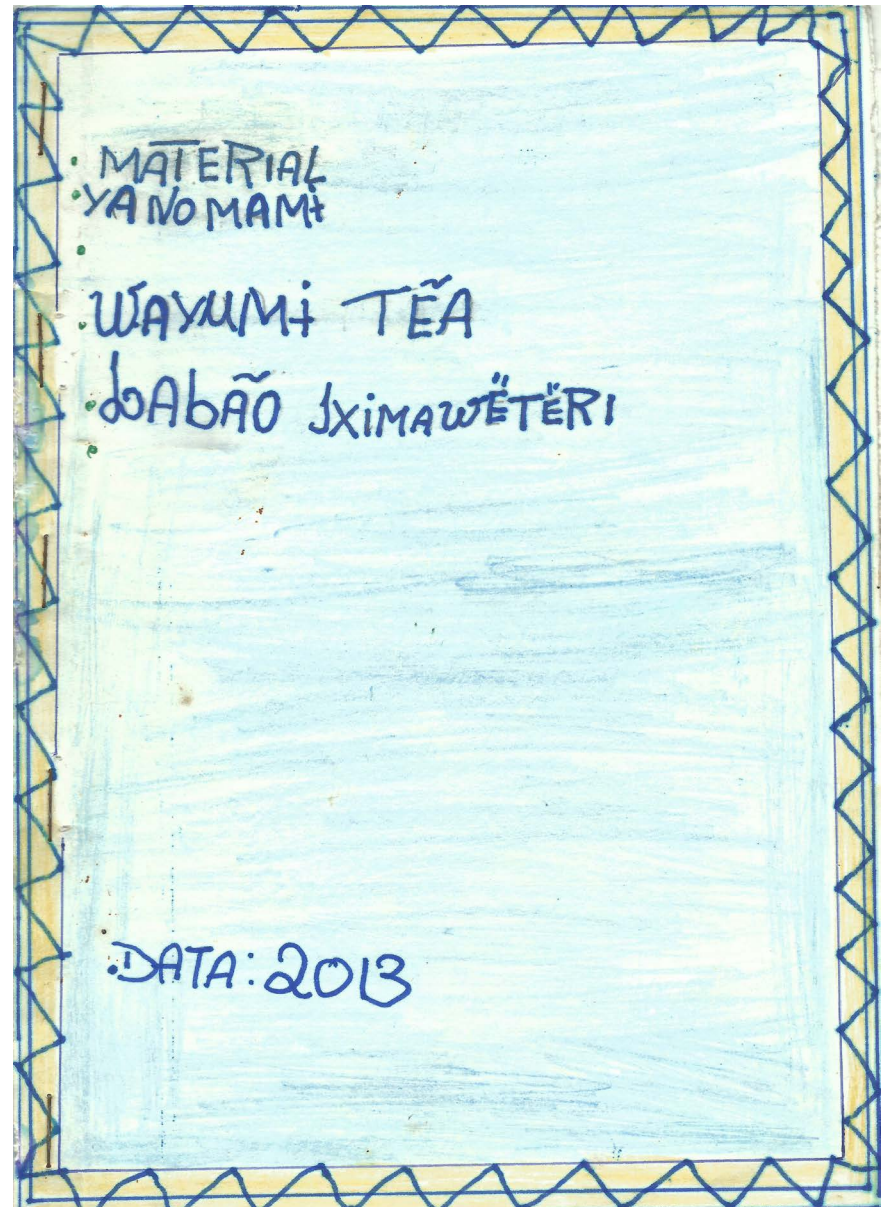

Pëë nahe rë yanomouwei:

WAYAMI TĒA

Labão
Iximaweteri
Yanomami

Tē pē wayumi rē huuwei hei papeo sikini tē wāha no wēai
waiha hiramorewē pē iha tē waha hiraamou piyēopē yaro
hira morewē peni tewaha nohe mohotou prai mao pēhe.

1

Wayumi tē pērē huuwei

Urihihami pata pē wayumi huu.

2 Yaro përiyaha waheni

Hei yaro pë no uhutipî rê kui pë wamou tao wayumi tēpë nî yaro pë xiro wamou.

3 Waiha xapono ahatë pë koprou koo

Wayumi tē pë rê huuwei urihiha tē pë xiro mio poko poko upë ha tē pë hato nahimou waiha tē pë ramî rëa há hunî.

**RAXA
SIPËRË KËA
MOUWEI TË
Ã ONI**

**Cassiano
Yanomami**

RAXA SIPËRË KËA
MOUWEI TËÃ ONI

CASSIANO YANOMAMI

Raxa hapa mopë hoyoamou pario inaha taeni, ihiru pëni raxa mo pë keai puhî taopehe, si pë patai tēhē, raxa pë rarou tēhē, pë wakēi tēhē, pë rēkamou nohi rē no rē kuaapiwei nahe hei sikini ihiru pë puhî hiraî, pë puhî kâi homomai

1 Raxa pë rē rekeamouwei:

Raxa si ha patarini ki kâi rarou pario kiha rarorini, kana akihami a tuopë.

REAHU TĒ Ā ONI

**Valdemar
Ironasiteri
Yanomami**

Reahu të tamou nohi no rē kuaapiwei naha hei siki há të ã oni titia.
Inaha taeni hei si kini hiramorewē wama ki puhī rē homoma hēriiwei
si ki.
Pata pē mai tēhē notiomī wama kini wama të pē wāha nohi mohe tuprai
hēomaopē të ã oni.

Weti tēhē të pē reahumou:

1

Ai yanomami të nomai tēhē, të pē si poai pariōhe, ihi
tēhē të no ha teteprarunī, të pē yaaihe. Ihi pei të ũ pē kāi
toai piyēo xo aohe, patapata pē kōkamou, yorehi si rīya
ha taamaheni.

Kurata pē wāha no rē wayoaiwehei:

2

Ihi tēhē kurata ki wāha no ha wayoarīheni ki mīi mi hua
xoarayouhe. Kama të pē hikaripi tēka hamī. Ihi ki ha
mirīheni ki kāi yama xoamapareihe.
Ihi ki ha yaumaparīheni të pē kāi praiāi xoao, ai mi titiha të
pē kāi amoamou.

Heniymōi të pē wāha no rē wayoaihēriwehei:

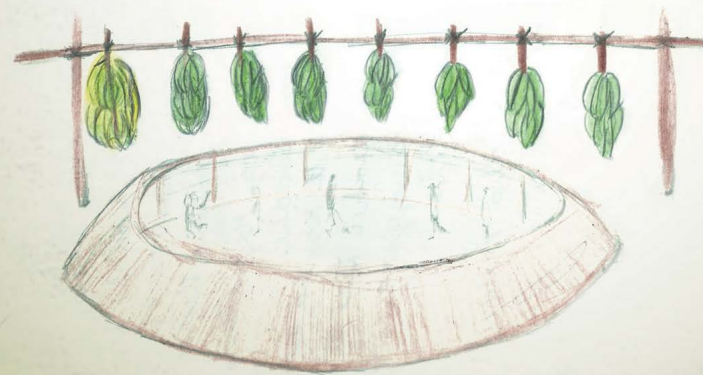
3

Heniymōi të pē kāi rē huhēi yaro Reahu kāi yuai mi hurayouhe.
Yaro Reahu pē kāi kōo he tēhē xapono teri pēni të pē nohē praiāi
mi paohe, ihi tēhē kama xapono teri pē kāi praiāi xoao.

Reahu të no rē watēprouwei:

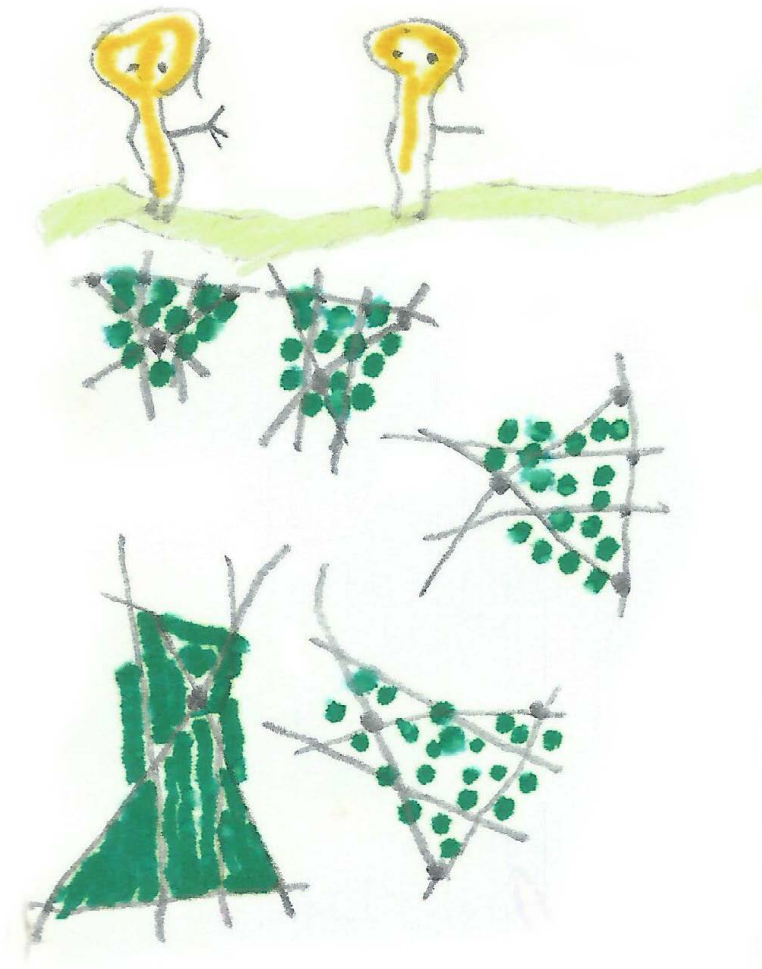
4

Ihi heniymōi të pē há koponi ihi tēhē kurata u ki harii henaō xoaohe,
ihi tēhē hixi pē kāi tikaī xoaohe. Ihi ki há tikīparīheni, kurata u ki ha
hixi ki riparīheni, u ki kāi koai xoaohe.
Ihi u ki há koarīheni ihi tēhē Reahu tēri të ã rē kuonowei hamī,
yaro reahu pē hipēaxoakei.
Inaha Reahu të tamou kuaai.

WAYUMI TË Ã ONI

Cláudio
Pukimabietri
Yanomami

Wayumi hui urihi hami.
Ihiru pëni të tapë he.
Ihiru pëni wayumi të waha hiripou maophe tëhë, pë wayumi ya të waha no wayoai.
Ihiru pë puhi mohotiprou maopë. Hei wayumi të wāha rë kui, ihiru pë iha yate hirai mao tëhë të maprou.
Të pë wayumi të huuwei hikari tēka pë no niipi oxeprou tëhë të pë humai nii pë patai hēopë.

Wayumi hui të ã oni:

1

Wayumi të pë huu tëhë, harika të pë kāwaamou hena.
Të pë ha kawaamorini, kurata pe kái huuxoao. Kurata pë hirao pë há të pë kuo xoao, të pë he wiyai. Ihi tëhë pata pëni, huya të pë rami ximaihe. Pata pëni suwë pë iha oko pë xëmai he.

Wayumi të pëni yaro pë rë wai wehei të ã oni:

2

Të pë hokëi koohëri, ai pokopoko u kuopë ha të pë kuo koo, wayumi të pë kui tëhë, pororo pë hami të pë xīro kuaai, hato nahi pë taihe.
Hōrohōroma pë kái yoihe, suwë pëni miōma hena pë yoihe. Kái āxo pë kái tamou.

HIKARI TĒ WĀHA ONI

Izaquiel
Konapimateri
Yanomami

Hikari të ka pë hamî të pë rë kuprai të ã oni awei hikari të ka ha nii wamotima Mahu pë kua taomi, hei nii wamotima pë rë kui wapë kãî wahëmapë hiramorewë pë iha kama pëni pë no kãî ihîpiapehe, pei pë wãha kãî yãprai taopehe e wa të pë wahëmaî mao tëhë hiramorewë pëni të pë tai taomihe. Hei hikari tëkahamî nii të pë rë kuprai të rë kui hiramorewë pë rë kuinî të pë wãha nohi mohotuprai maopehe.

1 **Urihi a rë mimouwei të ã oni:**
Hapa urihi a mimou pario a ha mimorini të pë a hamaî koõ kiha urihi a yãî riëhëa të hë ha tamani të pë pëyëmou xoao hipë kãî tuyë mou xoao.

2 **Xiriki të ã oni:**

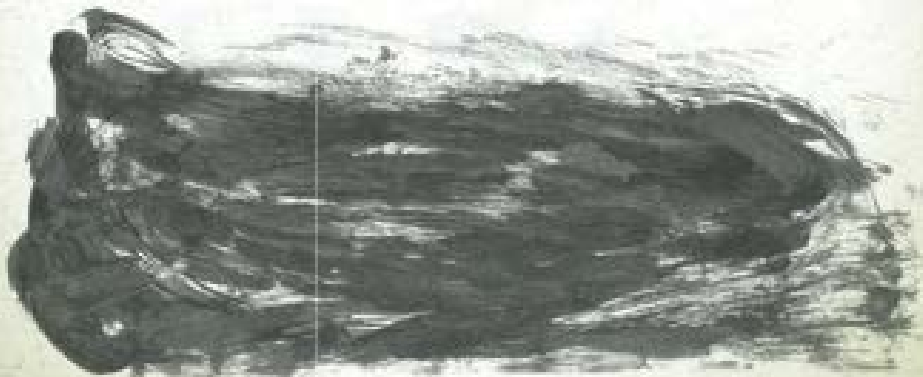
Hiki pratao pario waihamî hi kî há xirikirini, hi kî wakë horamou xoao.

Nii pë rë keamouwei të ã oni:

3

Ihi tëhë kurata si pë tikaremamou xoao. Waiha si pë ha tikareprai haikironi, ihi tëhë hikari tëka ixi nohami si pë keamou xoao, ohina, naxi, puu si, kapiromi, ei të pë keamou hikari tëka pë hamí.

4

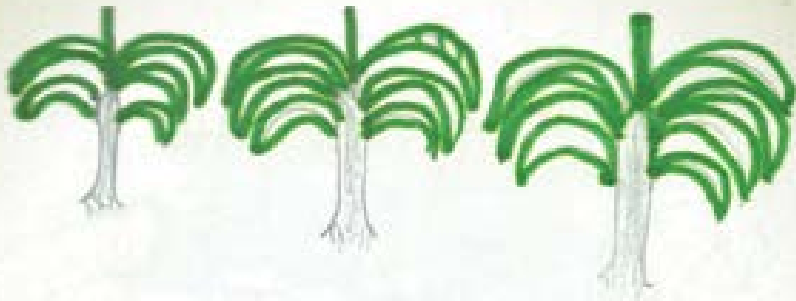
Nii pë rë pata hëriwei:

Ihi tëhë hikari të ka hamí nii opisi të pë pata hëri pë opise nii wamotima pë xiro kuprou.

HAKOMAHITĒ Ā

Mauro
Yanomami

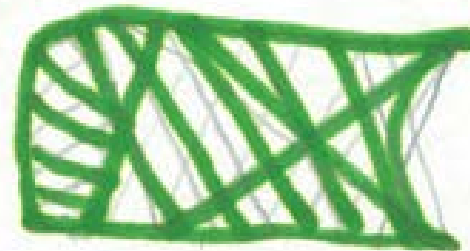
Yanomami pëni hakomahi pë tuyëi no matahaohe ha, hoko ma pë rë hukamouwei naha, ei livro sikini të wãha, no wëyëi. Hoko mau pë rë kopemamouwei naha, të kãi wãha no wëyëi. Urihi terimi pëma pë rë waiwei, koiwei, pëma pë nohi pëyëai. Nohi pëyëi mao tëhë, hiramorewë pë há patarini, weti naha pë iai kuaapë?

1

Hako ma pë rë hukamouwei naha:

Hako maki poamou tëhë hõrõhõrõma a ka pë ha tapramoni të pë ha tuamani mapë hoko põamou.

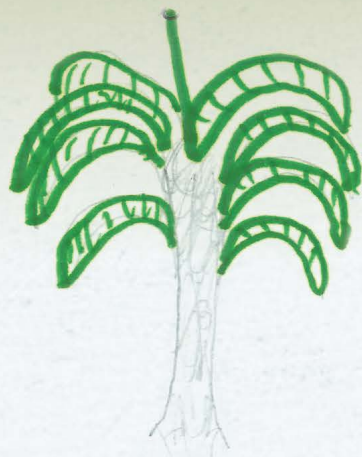
Ihi tëhë mapë hukamou xooa, paxo ãhe pë tiyëmou piyëo yãritana pë kãi yoamou yoprarini mapë paxo ãhe yehiamou xooa.

Hako mahi tuyëmou maopë:

3

Ihi ei hako mahi pë rë tuyëmou rë maowei. Ihiru pë iha të kãi hiramopë të hiramou mao tëhë hoko mahi pë no watë prareihe.

HIKARI TË KA TË Ñ ONI

Roni Raitateri
Yanomami

Hei livro siki rē kui hikari tē ka pē tamou rē kuaaiwei naha tē waha no rē wēyēiwei kamiyē yanomami pēmakī ihirupini hikari tēka pē pēyēpehe ihī ei tē wāha no wēyēi hei livro sikini wama kī kai payēri riprai hikari tē kakapē hami nii pērē keamouwei tēpē waha no kai wēyēi hititiwē.

Hikari tēka pē rē pēyēmouwei:

Wetinaha tē pē tamou? Urihi wa mii pario. Weti naha tē kuo pēha hikari tē ka tē pē pēamou? Pei tē pē kāi xomi tamou katitiomi kahēni wa tē nohi yai rē tapou rē totihiawei há wa tē pē prai xaoa weti naha tē pē tamou? Pei watē wawē mai pario hii prowē prowē ihirupi watē hipē koro wawēmai pario wakāi mohiaini: tē paimimakui watē tai heyatiaī exi tēha hikari watē kapē pēyēi? Hikari hē tēka mao tē hē ihiruhē pē ohiri no preaparou.

1

Hikari tēka wakē yeno:

3

Tehi ki há xirikia hai haikimarihenĩ te hi ki makē yēi xoahe tehi tTehi ki há xirikia hai haikimarihenĩ te hi ki makē yēi xoahe tehi ki wake hayērihenĩ tehiki poko yaprai piyēo tēka rĩa há wawētopramani.

4

Nii pë rë keamouwei:

Nii pë rë keamouwei wa teka há kopeprarini nii wa pë keai xoao. Nii wamotima wamapë keai xoao, raxa si, naxisi, kurata sipë puusipë ei wamatëpë xiro keapë awei.

KETE TĒĀ ONI

Maciel
Kepropeteri
Yanomami

Hei livro siki të rë kui kete të wāha nohi wayoai kure, urihi terimi, urihi a hami të rë kuprai.

1

Kokoa:

Abril të ha kokoa xirõ raruhe. Kokoa pë wamou ketetiwë.

2

Pahi:

Maio të ha pahi xirõ raruhe. Pahi pë wamou ketetiwë.

3

Wito:

Agosto të ha wito xirõ raruhe. Wito pë wamou naxiwë.

4

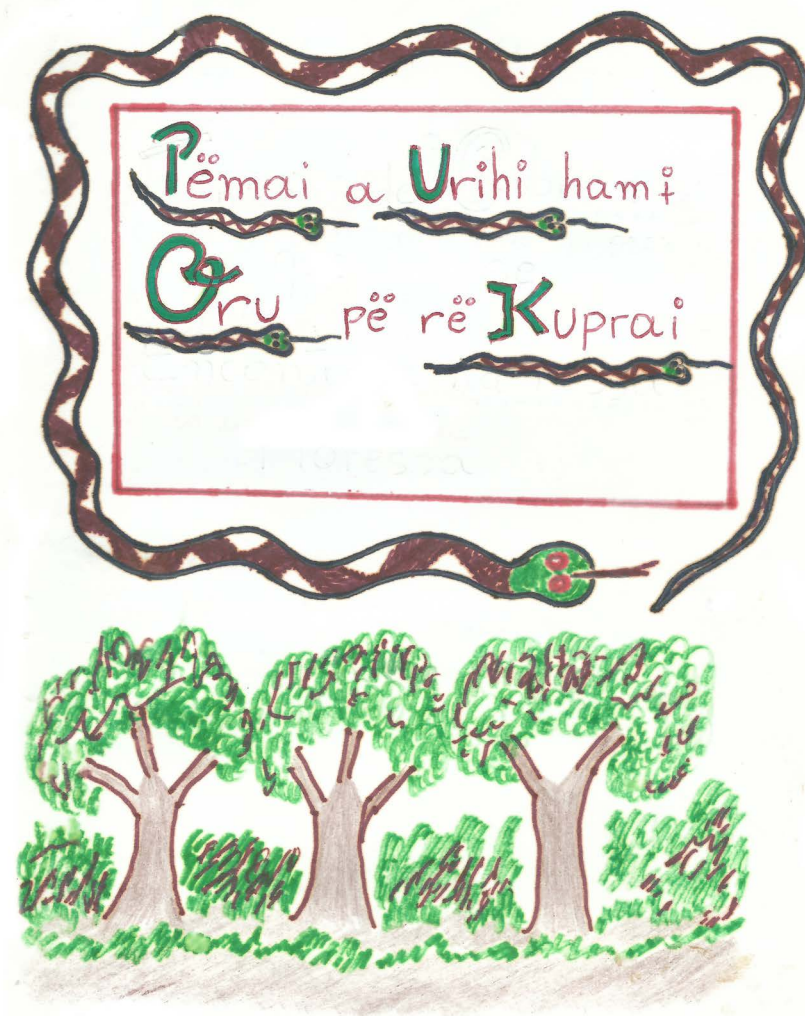
Apia:

Outubro të ha apia xirõ raruhe. Apia pë wamou ketetiwë

PĚMAI A URIHI HAMŦ GRU PĚ RĚ KUPRAI

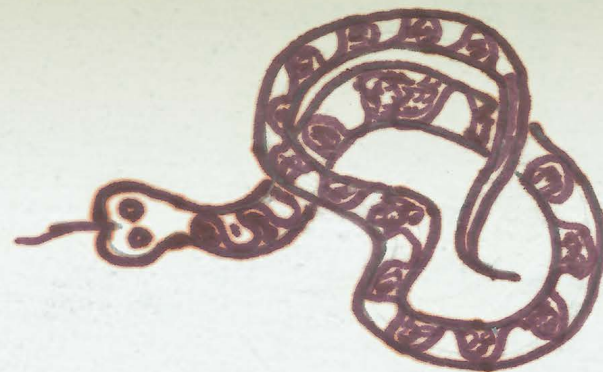
Otávio
Ironasiteri
Yanomami

Hetu pë rë kui pë preaa totihwë. Yaro urihiterimî pë xëi taohe, pei pë orahitë a tē pë kahikî pata ha keonî, pei e tē kî pata ha yāyokoa há xoaikunî, yaro pë xëpraihe.

Ei kî oru rë kui kî no ninimi pë naki kuprawë makui. Yanomami pëni hetu kî he haaîhe tēhë, kî há xërihenî kî kâi wareihe. Wamotima kî kâi. Hei pë orunî yoyo pë kâi waihe.

Miomaakahexi

Oru pē no rē niniwei:

Karihirima pē rē kui:

Hei naxomi pē oru rē kui pē yai waiteri no motahawē, pē no kāi nini he parohowē.

2

Inaha taeni, urihi hamī ihiru pē huu mī hetuo tēhē, pei pē puhī yai moyawēopē. Inaha kuremi ai Yanomami a tuyēmou he yatīo tēhē, posto de saúde tē hamī he horomamotima antiofídico u ki hīamaī xaoepehe. Ihi tēhē, a harorayou.

Prereima pë rë kui:

Prereima pë yaini, pei të pë yai wãriaĩ katitouhe. Pei pë kãĩ prewë, Ei kĩ yai oruni pei të pë matasi kemaĩ. Kuwë yaro, posto de saúde a hamĩ yanomami të rëreo xoaopë he horomamotima antiofãdico u kĩ kãĩ hiamapë, a haropë.

Waro pë pata rë kui:

Inaha të kuwë. Waro pë pata rë kui iro pë imiĩ rë kure naha pë kuaai. Oru horeheterimi kĩ pata.

Ei kĩ oru pata yaini wama kĩ he haai tëhë, ãhi kĩ oruni të pë nosi yai huheai taomi. Yaro horeheterimi rapaha, wama kĩ imiĩ tararema, pë xomi rëreo katitio mai. Rapaha wama të pë no ãhiĩpai pariopë, waro wama pë nohi pata tapou yaro. Ei kĩ oruni të pë yai xëprai katitiohe.

XAPONO TAMOUWEI TË Ã ONI

Absalão
Raitateri
Yanomami

Xapono a areta nowehei nopata pi peni are tanowehei. Tē no ihipipope he exiuriteri mi tē pē kai rē tanowehei totahima komixi mais masima ei tē pē kui tēpē no ihipipou haikio pehe.

Kokamou wawayou pario:

1

Kokamou wawayou pario. Xapono awahanowayoai he awa hanoha wayoprarī henī pruka te pēnī ataī xoahe. Ahataparīhenī totahima pē pēyēixoa o he, nahī pē hakopepra rī henī komixi henape kēyaimī huuxoahe kēyaimī huuxoahe kē praihahaī kiro henī manaka pē hamī pē tiēi xoahe aha wai kiprarīhenī. Upē yao xoahe.

Urihiteri mi pē rē koamou wei urihiamī:

2

Totahima pē rē koamou wei: urihiamī totahi ma pē koa praī xoahe nahipē há kopē prarī henī, komixi henapē kēyaimī huixoahe kēpraīhai kiro he, manaka pē hamī he napē tiyēi xoahe. Ihi tē hē a wai kipraī he.

3

Xapono pē no rē tapīwehei:

Yahi pekope pē há. Tēri tē pē rē kui pē yaoprou xoa pruka pē puhi toprou xoa.

WAIMA

Vitorino
Iximaweteri
Yanomami

Hiramorewë pë iha waima ya e si pë wãha hiraihe. Pei ya e u pë rîya ha koamaï mapramaï ha maoheni, ya pë hirai. Yahi pë kãï tamou ha waima si hemapë kãï yuamo u pei si henakï rë kakamou rë kuaai weinaha ya e tã pë riya ha tamanï, ya etë pë hiraihe.

Waima pë rë rarouwei:

1

Waima pë xiro rë rarouwei maa a kei tãhë, pë xïro rarou. Ai waima irokiri pë kãï wai rarou, ai pë peripohami. Ai waima napë sipe keamou yahi pë xikahami. Si pë ha patarini, pë rë rarouwei, pë rarou nosi wetitio.

2

Waima u pë rë koamouwei:

Yorehi sipëha waima yama pë yehipou.

Suwë peni mau upë yopramaihe kai wakëha.

Kai wakëha mau u yopramai.
Suweni waima ki tikaï.

3 Waima u pë rë koamouwei:

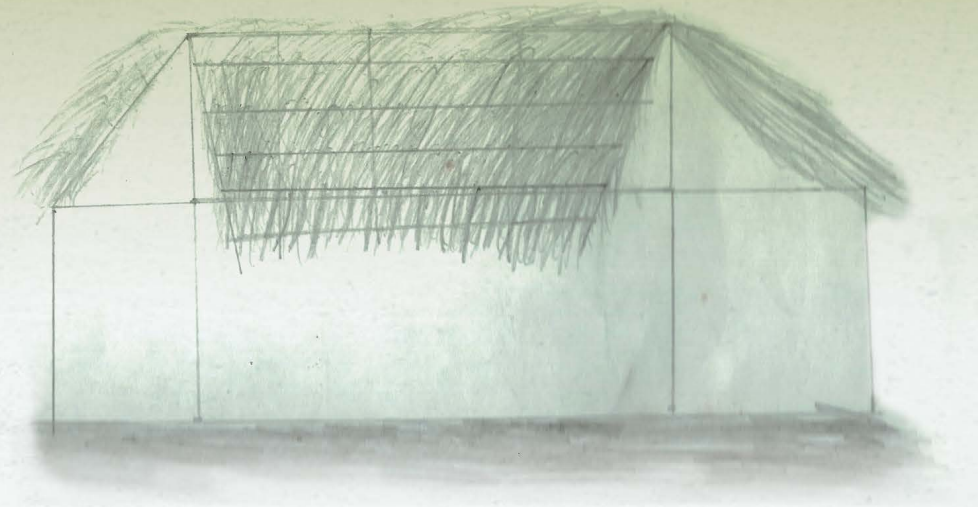
Yanomami pë rë praiawei hoko sipë kã praiihe.
Pei si pë ha tikë kaheni.

5

Yahi pë tamou:

Yahi waima pë kãï taamou.

HIRAMOTIMA

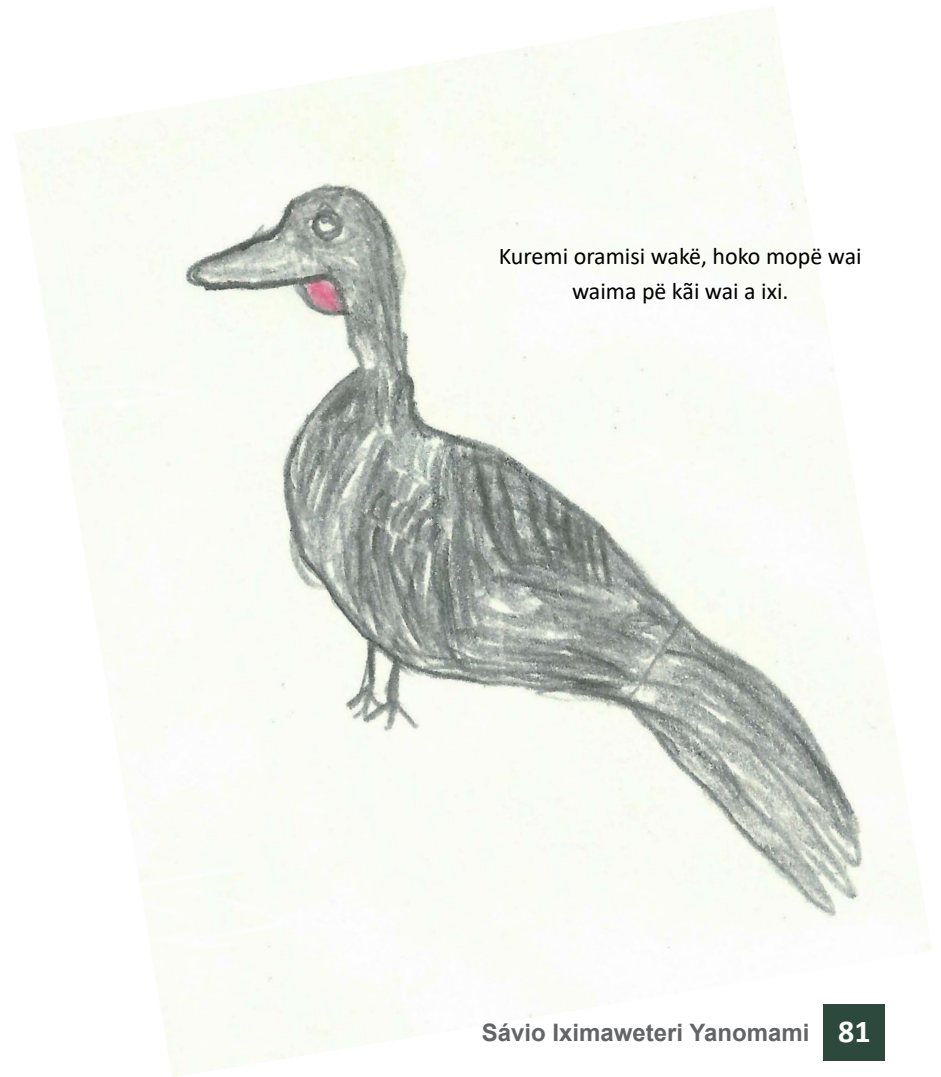
Eliete
Yanomami

Hiramotima nahi hii hikāi upraa, ni pēmaki
hirai. Hiramotima nahi aheteha.

JACU

Sávio
Iximaweteri
Yanomami

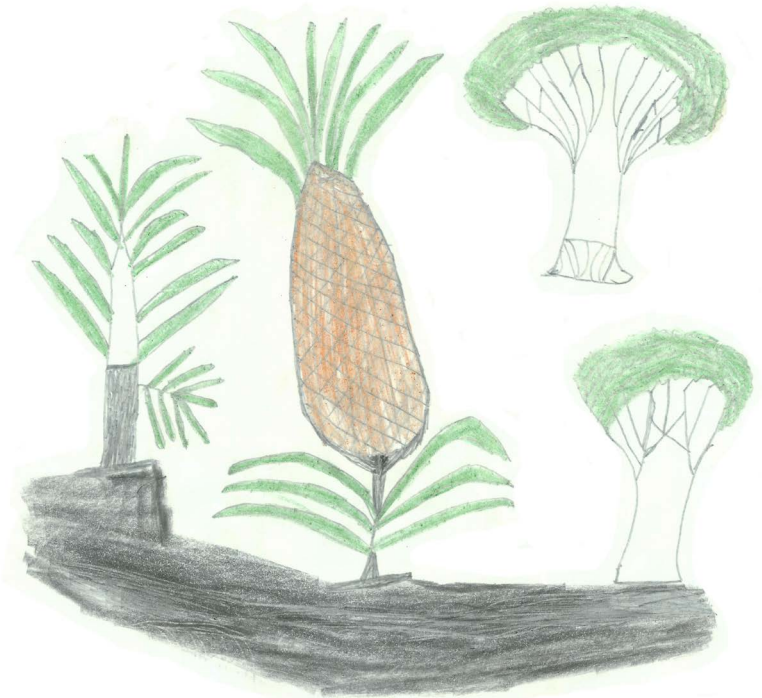

Kuremi oramisi wakë, hoko mopë wai
waima pë kãï wai a ixi.

ABACAXI

Adriana
Ironasiteri
Yanomami

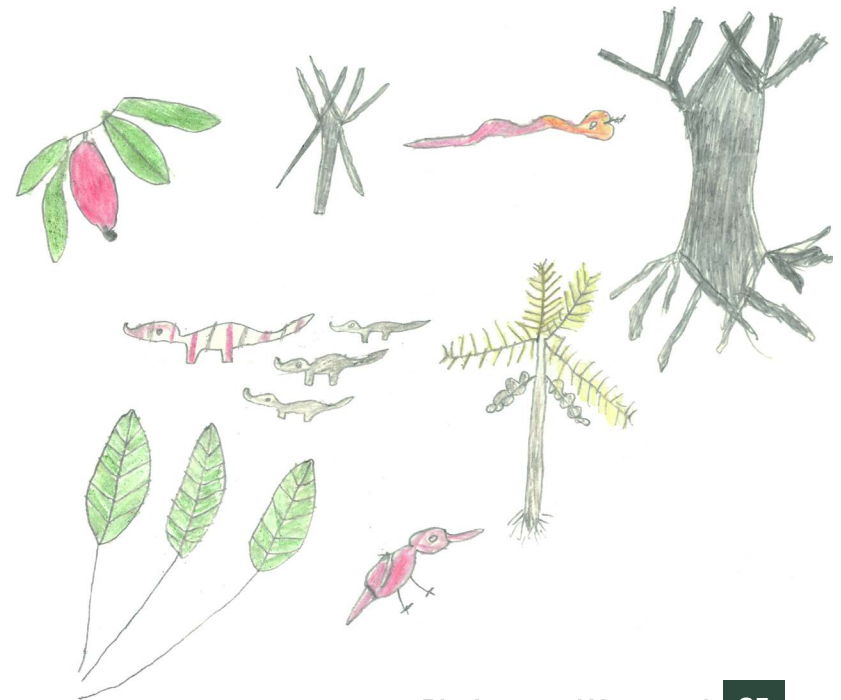
Hei kete si rē kui yama siha ke a rini yama si warei.

TÍTULO

Rita Ironasiteri Yanomami

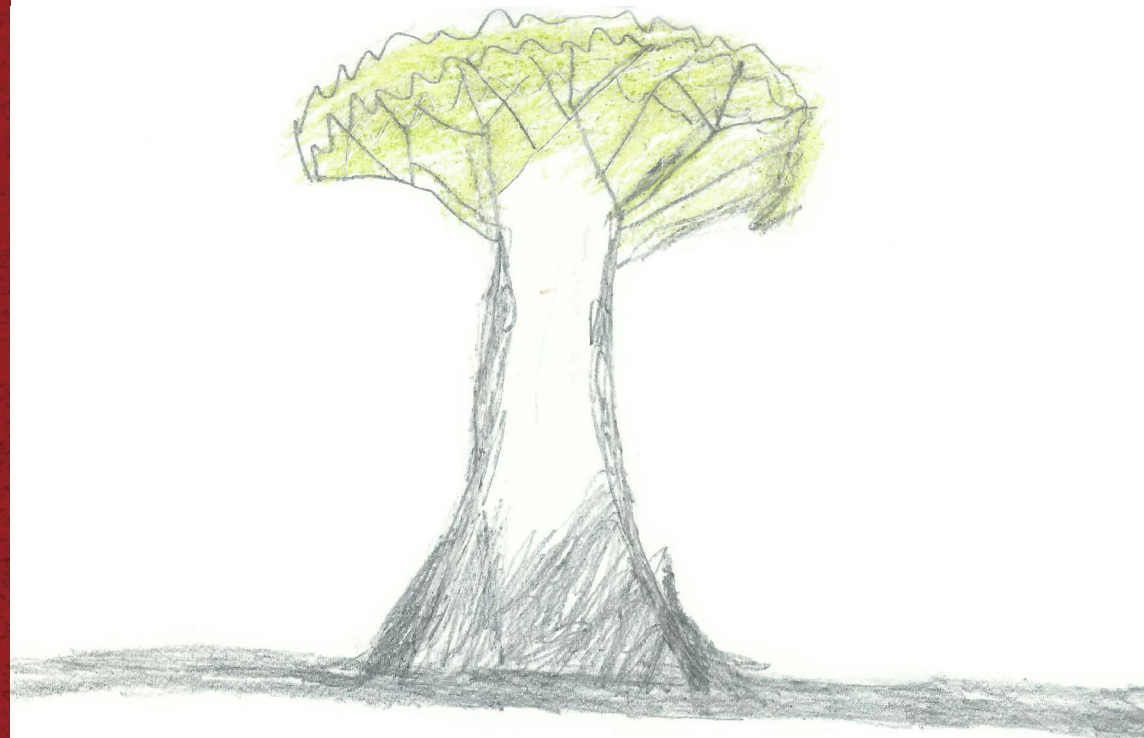
Wito pë wamou pë ha wakëni pë yauo tëhë. Kii hi
pë hewëi oru pëni tēpë tuyii hë yaru xë pë hui tëhë
pëniamou pë kai wamou.

ÁRVORE

Autor

Awei hei hii rē kui pei hipata, hi hēwēi tēhē
hinomarayou inaha tēa kua.

RAXA

Paula
Ironasiteri
Yanomami

Raxa yama pë ha rëkani yama pë wai. Puu yama sipë
ha pahetiani yama pei yama ki sipë ukukuai kahikini.

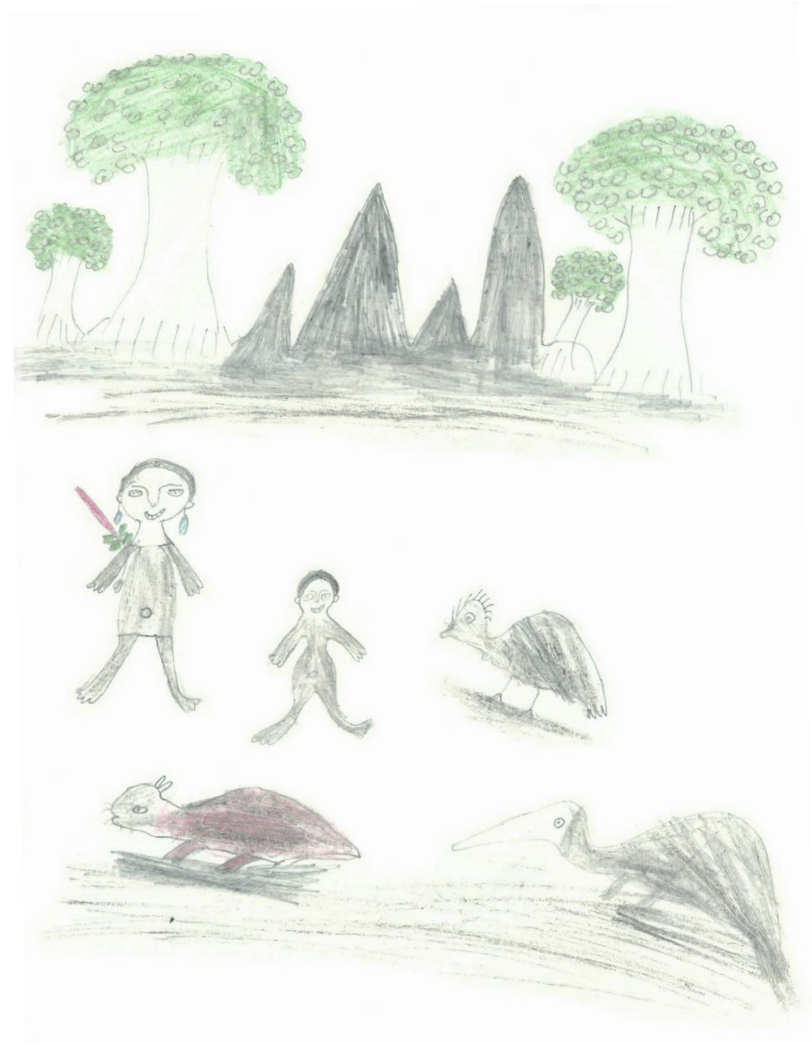
TÍTULO

Fátima
Ironasiteri
Yanomami

Urihi ano maa mapi kuprawë.

Yanomami a pauxi.

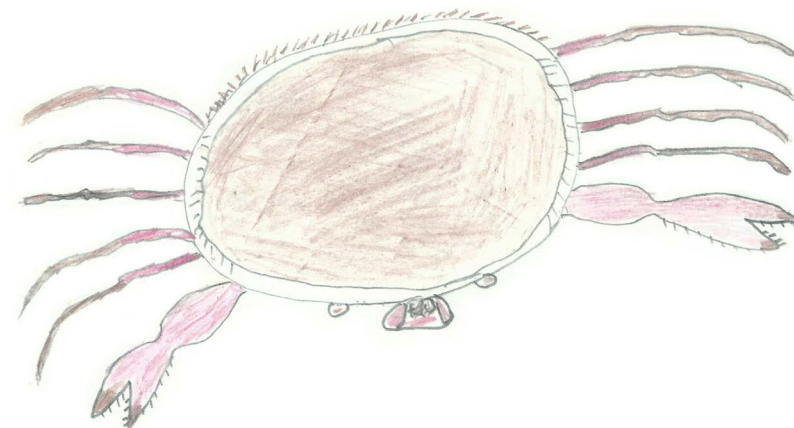
Rohana paruri tēpë, ei tēpë yaro wāha rē kui tēpë wamou.

OKO

Luiza
Yanomami

Urihihami oko pë kai kuprawë kama pë pë
kahami. Yama pë kai xëitao.

MONTANHAS

Diomar
Ironasiteri
Yanomami

Hehu pë hami ira pë kuprawë yaruxe
pë kai kuprawë.

WAIMA

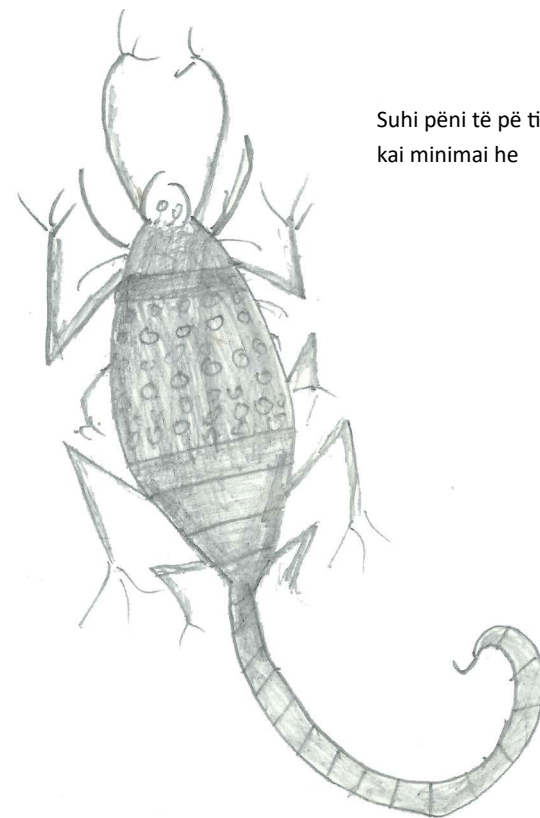
Igo Ironasiteri Yanomami

Waima wāro yoma kini yoma pē paai
yama pēha paani yoma tē pē kāi kāo.
Suwē pēni u pē kāi tai tao he.

SUHI

**Saturnino
Yanomami**

Suhi pëni të pë tikaihi pei të pë
kai minimai he

MARŌHA

**Benito
Ironasiteri
Yanomami**

Marōha yama pēwai tē pē mihi tatiwē
ha yama pē kāi rē kai xēi. Inaha tē oni
kuta o kuhe.

WATUPA

Ribamar
Ironasiteri
Yanomami

Watupa pēni yaro taretare pē waihe.
Maro pē kāi waihe.

XAMA

Otávio
Ironasiteri
Yanomami

Hei xama kē a, pē prewē. Urihi hami pē
kuprawē, pē kãi wamou.

RAXA

Jesus Ironasiteri Yanomami

Hei yanomami yamaki raxa yama pë
wai yama pë ha, rë kani, yama pëha
tuani yama pë wai.

WAPAMOTIMA WĀRIMOTIMA

1 Educação Ambiental tē ha exi wama tē tarema?

2 Weti naha wamaki puhi kuma?

3 Weti naha kure gās wama pe he harema?

4 Exi të pëni gás CO2 pë kuprou?

5 Exi të pëni gas metano pë kuprou?

6 Pei pëmaki mixiaki he rë ta tarati exi të wãha?

7 Exi të pëni camada de ozônio të pë warë xai he?

8 Weti naha kure energia wama pë tararema?

